

مضمون و گستره سرزمینی حق حفاظت از اخلاق عمومی در سازمان جهانی تجارت

وحید بزرگی*
امیر هوشنگ فتحی‌زاده**

چکیده

هدف مقاله حاضر تعیین مضمون و گستره سرزمینی استثنای اخلاقی در سازمان جهانی تجارت است. این مقاله پس از بررسی معاهدات، قوانین و رویه‌های کشورهای قبل از گات، رویه قضایی بعد از گات، و سیاست یا رویه تجاری اعضای سازمان جهانی تجارت به این نتیجه رسیده است که اولاً براساس ملاحظات اخلاقی می‌توان تجارت کالا، تجارت خدمات، و حقوق مالکیت فکری را محدود ساخت و ملاحظات اخلاقی و مصادیق ضد اخلاقی از کشوری به کشوری دیگری می‌تواند تفاوت داشته باشد (نسبی‌گرایی) و ثانیاً در حال حاضر با توجه به شواهد و سوابق موجود نمی‌توان حکم مشخصی در مورد گستره سرزمینی استثنای اخلاقی صادر کرد. بر این اساس، برای روشن شدن جوانب دیگر استثنای اخلاقی و به عبارت دیگر، برای روشن‌تر شدن مضمون و گستره سرزمینی شق «الف» ماده ۲۰ گات باید منتظر آراء و تصمیمات بعدی سازمان جهانی تجارت بمانیم.

کلید واژه‌ها

تجارت، موافقت‌نامه عمومی تعرفه و تجارت، سازمان جهانی تجارت، استثنای اخلاقی.

* . دانشیار مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.

** . استادیار مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.

مقدمه

یکی از مسائلی که همواره مورد توجه کشورها بوده است، مسأله ارتباط تجارت و اخلاق است. آیا بر اساس ملاحظات اخلاقی می‌توان برای تجارت (اعم از واردات یا صادرات) محدودیت به وجود آورد؟ شواهد بسیاری نشان می‌دهد که پاسخ این پرسش مثبت است. شق «الف» ماده ۲۰ موافقت‌نامه عمومی تعرفه و تجارت (گات) نیز که در بالا ذکر شده است، این مسأله را تأیید می‌کند. طبق شق مذکور، هیچ چیز در موافقت‌نامه گات مانع از اتخاذ اقدامات لازم برای حفاظت از «اخلاق عمومی» نمی‌شود. ولی با این‌که نزدیک به ۶۰ سال از تدوین گات می‌گذرد، هنوز هیچ سابقه و رویه قضایی در مورد شق مذکور در تاریخ گات و سازمان جهانی تجارت دیده نمی‌شود و در هیچ یک از دعاوی مطرح شده در این دو نهاد به شق مذکور اشاره نشده است.^(۱)

بنابراین، هر چند در مورد امکان محدودسازی تجارت بر اساس ملاحظات اخلاقی شکی نیست، ولی باید دید که معنا و مضمون شق مذکور را چگونه می‌توان دریافت، بخصوص که معنا و دامنه اخلاق بسیار مبهم و گسترده است. در این‌جا پرسش‌های زیادی می‌تواند مطرح شود: آیا براساس ملاحظات اخلاقی می‌توان به تحریم اقتصادی یا تجاری علیه رژیم‌های دیگر دست یازید؟ آیا می‌توان جلوی تجارت بین‌المللی کالاهای ساخته شده به وسیله کودکان را گرفت؟ آیا ملاحظات اخلاقی محلی می‌تواند جهانی شدن اقتصاد را مهار کند؟ آیا ملاحظات اخلاقی بین‌المللی می‌تواند جلوی زورگویی نخبگان محلی را بگیرد؟ به‌طور مشخص‌تر، ابهام معنا و دامنه اخلاق دو جنبه دارد که یکی به مصادیق احتمالی «اخلاق عمومی» (مثل مصرف مواد مخدر، الکل یا سیگار) و دیگری به گستره سرزمینی آن مربوط می‌شود. یک مسأله این است که آیا اخلاق عمومی از کشوری به کشوری دیگر تغییر می‌یابد یا موازین بین‌المللی واحدی وجود دارد. و مسأله دیگر این است که از چه کسی می‌توان حمایت کرد. بدیهی است که یک دولت می‌تواند با استفاده از اقدامات تجاری به حمایت از مردم خودش بپردازد، ولی آیا برای حفاظت از اخلاق مردم کشورهای دیگر هم می‌تواند به اقدامات تجاری (مثل ممنوع ساختن واردات کالاهای ساخته شده به وسیله کودکان) دست بزند یا خیر. به عبارت دیگر، آیا استثنای اخلاقی شق مذکور فقط کاربردی درون‌ملی دارد یا کاربردی فراملی و فراسرزمینی هم دارد. البته به این نکته هم باید اشاره نمود که تفکیک دو بعد درون‌ملی و فراملی از یکدیگر تا حدی اعتباری است، زیرا عملاً هر معامله‌ای دو طرف دارد و کما بیش هر دو بعد مذکور را در بر می‌گیرد. برای مثال، ممنوع ساختن واردات مشروبات الکلی یا آثار مستهجن را می‌توان اقدامی برای حفاظت از اخلاق مصرف‌کنندگان کشور واردکننده و تولیدکنندگان کشور صادرکننده، هر دو، تلقی نمود.

به هر حال، پرسش‌های مذکور صرفاً معدودی از پرسش‌های بسیاری است که می‌تواند در مورد ارتباط اخلاق و تجارت مطرح شود. ولی باید دید که با توجه به شواهد و منابع موجود تا چه حد می‌توان به آن‌ها پاسخ داد.

پرسش و روش پژوهش

براساس مقدمه بالا، پرسش اصلی پژوهش حاضر که پرسشی دوگانه است، این است: طبق مفاد «کنوانسیون وین درباره حقوق معاهدات» در مورد تفسیر معاهدات، مضمون و گستره سرزمینی شق «الف» ماده ۲۰ گات چیست؟ متأسفانه در این زمینه کار چندانی انجام نگرفته و کارهایی هم که انجام گرفته یا به طور کامل به بررسی موضوع نپرداخته یا قدیمی شده‌اند. بنابراین، جا دارد که تحقیقی در این زمینه انجام گیرد و هدف پژوهش حاضر نیز پر کردن این خلأ می‌باشد. با توجه به ماهیت حقوقی پرسش پژوهش حاضر، روش پژوهش ما روش تفسیر حقوقی است و بر این اساس ابتدا به بررسی مفاد مربوطه کنوانسیون وین و معیارهای آن برای تفسیر معاهدات پرداخته و سپس با کاربرد معیارهای مذکور در مورد شق «الف» ماده ۲۰ گات سعی خواهیم کرد به پرسش مطرح شده پاسخ دهیم. منابع مورد استفاده در پژوهش حاضر نیز منابع کتابخانه‌ای و اسناد و تفاسیر مرتبط خواهد بود.

تفسیر شق «الف» ماده ۲۰ گات

طبق ماده ۳۱ کنوانسیون وین درباره حقوق معاهدات، تفسیر معاهدات باید براساس معیارهای زیر انجام گیرد: معنای عادی و متداول کلمات معاهده، سیاق کلمات معاهده (یعنی توافقات و اسناد مرتبط با معاهده)، موضوع و هدف معاهده، توافقات و رویه‌های مرتبط بعدی طرف‌های معاهده، قواعد مرتبط حقوق بین‌الملل و معنای خاص کلمات از نظر طرف‌های معاهده.^(۲) به‌طور خلاصه درباره این معیارها باید گفت که معنای اخلاق در فرهنگ‌های انگلیسی (تشخیص خوب و بد یا درست و نادرست) کمک چندانی به شناخت مصادیق و دامنه «اخلاق عمومی» نمی‌کند. توافقات و اسنادی مرتبط با گات ۱۹۴۷ نیز وجود ندارد و تفاهم‌نامه‌ها و موافقت‌نامه‌هایی هم که در دور اروگوئه در مورد گات تصویب شد به‌نظر می‌رسد که کمک خاصی به تفسیر شق «الف» ماده ۲۰ گات نمی‌کنند.^(۳) موضوع و هدف گات (مذکور در مقدمه آن) هم ظاهراً کمکی به روشن شدن معنای شق مذکور نمی‌کند، چرا که این شق متضمن استثنایی بر کل گات است. هیچ توافق مرتبط بعدی هم در مورد شق مذکور وجود ندارد و همان‌طور که قبلاً

گفته شد، در تاریخ گات و سازمان جهانی تجارت هیچ سابقه و رویه قضایی نیز در مورد شق مذکور دیده نمی‌شود. (البته سوابقی در مورد صدر ماده ۲۰ گات و برخی از شقوق این ماده وجود دارد که بعداً به آن اشاره خواهد شد). با این حال، همان‌طور که بعداً خواهیم دید، در سیاست یا رویه اعضای سازمان جهانی تجارت از استثناهای اخلاقی استفاده شده و از این طریق می‌توان به برخی مصادیق اخلاق عمومی پی‌برد، ولی جوانب دیگر استثنای اخلاقی از جمله گستره سرزمینی آن روشن نمی‌شود. در مورد قواعد مرتبط با حقوق بین‌الملل هم باید گفت که رکن استینافی سازمان جهانی تجارت هم در گزارش خود در مورد دعوی و نزوئلا و برزیل علیه آمریکا در مورد استانداردهای بنزین معمولی و جدید تأیید کرده است که نباید گات را جدا از حقوق بین‌الملل عمومی دید.^(۴) ولی در دعوی مطرح شده چیزی بیشتر از این دیده نمی‌شود.

بدین ترتیب، استفاده از معیارهای مذکور در ماده ۳۱ کنوانسیون وین درباره حقوق معاهدات، معنا و گستره «اخلاق عمومی» را کاملاً روشن نمی‌سازد (نقش کلمه «عمومی» هم در عبارت مذکور معلوم نیست). ولی در ماده ۳۲ کنوانسیون وین آمده است که چنان‌چه تفسیر براساس معیارهای مذکور در ماده ۳۱ باز هم به یک معنای دو پهلو یا یک نتیجه آشکارا غیر موجه و نامعقول منجر شد، می‌توان از منابع مکمل به‌ویژه کارهای مقدماتی و اوضاع و احوال حاکم بر انعقاد معاهده استفاده کرد.^(۵) بسیاری از هیأت‌های رسیدگی گات نیز در تفسیر مفاد گات به کارهای مقدماتی برای انعقاد گات اشاره کرده و در بند ۲ ماده ۳ تفاهم‌نامه مربوط به قواعد و رویه‌های حاکم بر حل و فصل اختلافات در سازمان جهانی تجارت هم به «روشن ساختن مفاد موجود موافقت‌نامه‌های (سازمان جهانی تجارت) براساس قواعد عرفی تفسیر حقوق بین‌الملل عمومی» اشاره شده است. رکن استینافی سازمان جهانی تجارت هم در اولین تصمیم خود (دعوی فوق درباره بنزین) با اشاره به بند ۲ ماده ۳ تفاهم‌نامه مذکور به استفاده از قواعد کنوانسیون وین پرداخت.

بدین ترتیب، براساس معیارهای کنوانسیون وین، آنچه برای تفسیر شق «الف» ماده ۲۰ گات می‌تواند مورد بررسی قرار گیرد، کارهای مقدماتی تدوین ماده ۲۰ گات و رویه بعدی اعضای سازمان جهانی تجارت است. در مورد کارهای مقدماتی تدوین ماده ۲۰ گات باید گفت که گات به وسیله دولت‌های شرکت‌کننده در «کنفرانس سازمان ملل متحد درباره تجارت و اشتغال» (۴۸-۱۹۴۶) نوشته شد. این کنفرانس به مذاکره درباره «منشور سازمان تجارت بین‌المللی» اختصاص داشت و گات هم بخشی از این منشور بود. بنابراین، کارهای مقدماتی تدوین منشور سازمان تجارت بین‌المللی را در واقع باید کارهای مقدماتی گات هم محسوب نمود.^(۶)

پیش‌نویس اولیه منشور مذکور را آمریکا نوشت. این پیش‌نویس حاوی فهرستی از استثنائات بود که شامل استثنای اخلاقی هم می‌شد. گزارشات اجلاس کمیته مقدماتی لندن در نوامبر ۱۹۴۶ نشان می‌دهد که عموماً این مسأله پذیرفته شده بود که برای حفاظت از بهداشت عمومی، اخلاق و غیره باید «استثنائاتی کلی یا عمومی» مثل استثنائات رایج در معاهدات تجاری وجود داشته باشد. در اوایل ۱۹۴۷، کمیته تهیه متن منشور مذکور در نیویورک به بررسی «استثنائات عمومی» پرداخت و عبارت مربوط به اخلاق عمومی در متن پیشنهادی آمریکا را پذیرفت. در این جلسه، نماینده نروژ به سیاست این کشور مبنی بر محدودسازی واردات، تولید و فروش مشروبات الکلی اشاره کرده و هدف اصلی آن را توسعه اعتدال و خویش‌داری خواند. نماینده نروژ تأکید نمود که به نظر وی، سیاست این کشور درباره مالیات و قیمت‌گذاری مشروبات الکلی، مشمول استثنائات مربوط به اخلاق عمومی و بهداشت انسان می‌شود. بعداً در اجلاس دوم کمیته مقدماتی در سال ۱۹۴۷ در ژنو، مذاکره‌کنندگان عبارت مربوط به «اخلاق عمومی» را پذیرفتند و این عبارت در گات و منشور نهایی سازمان تجارت بین‌المللی (منشور هاوانا) گنجانده شد. بدین ترتیب، تاریخچه مذاکرات مقدماتی گات در مورد شق «الف» ماده ۲۰ گات چیزی غیر از مطالب بالا را نشان نمی‌دهد و فقط نشان می‌دهد که شق مذکور را احتمالاً می‌توان در مورد مشروبات الکلی به کار برد.^(۷) شاید این عدم مذاکره درباره شق مذکور به این معنا باشد که مذاکره‌کنندگان معنای اخلاق را می‌دانستند یا این‌که فکر می‌کردند که اخلاق معنای نامشخصی دارد که با توجه به ملاحظات اخلاقی کشورهای خاص، طیف وسیعی از اعمال و اقدامات را در برمی‌گیرد.

با این حال، همان‌طور که در بالا دیدیم، مذاکرات اجلاس لندن نشان می‌دهد که بسیاری از استثنائات گات مانند استثنائات رایج در معاهدات تجاری تلقی می‌شد. بنابراین، از آن‌جا که این مذاکره‌کنندگان در تدوین استثنائات گات به معاهدات قبل از آن توجه داشته‌اند، به نظر می‌رسد که بتوان این معاهدات را تا حدودی به عنوان «کارهای مقدماتی» برای تدوین گات و در نتیجه به عنوان یک منبع کمکی برای تفسیر گات تلقی نمود. بررسی این معاهدات نشان می‌دهد که هرچند قبل از سال ۱۹۲۷ و حتی در قرن نوزدهم در برخی معاهدات تجاری به استثنای اخلاقی و انسان‌دوستانه اشاره شده است، ولی از سال ۱۹۲۷ به بعد در بسیاری از معاهدات تجاری، استثنای اخلاقی وجود داشته و در اکثر آن‌ها، استثنای انسان‌دوستانه هم دیده می‌شود. در حین مذاکرات مربوط به انعقاد این معاهدات، به برخی مصادیق استثنای اخلاقی هم اشاره شده است: تریاک، عکس‌های مستهجن، بلیت‌های بخت‌آزمایی، و پروبال‌پرندگان.^(۸)

این مفاد یا استثنائات اخلاقی در واقع از نگرانی بسیاری از کشورها در مورد ملاحظات اخلاقی و انسانی ریشه می‌گرفت و این نگرانی و دغدغه در سایر معاهدات بین‌المللی و هم‌چنین قوانین ملی کشورها نیز متجلی شده است. به‌همین دلیل، بررسی این منابع نیز می‌تواند به شناخت نیت و هدف مذاکره‌کنندگان طرفدار گنجاندن استثنای اخلاقی در موافقت‌نامه‌های تجاری کمک کند. در رابطه با سایر معاهدات بین‌المللی مرتبط باید گفت که قبل از تدوین گات، در معاهدات مربوط به بردگی، مواد مخدر، مشروبات الکلی، انتشارات مبتذل و حیوانات و برخی معاهدات دیگر به ترتیب به منع تجارت (واردات و در موارد بسیاری حتی صادرات) برده؛ تریاک؛ مشروبات الکلی؛ آثار مبتذل اعم از آثار مکتوب، آثار چاپی، نقاشی، عکس، تصویر، پوستر، آرم و فیلم؛ و حیوانات در صورت آزار و اذیت آن‌ها مثلاً به شکل استفاده از مواد منفجره بیهوش‌کننده یا گیج‌کننده ماهی‌ها یا بی‌توجهی به حیوانات در حین حمل و نقل آن‌ها براساس ملاحظات اخلاقی و بعضاً انسانی اشاره شده است.^(۹)

در رابطه با قوانین ملی کشورها نیز باید گفت که قبل از تدوین گات، در قوانین داخلی کشورهای بسیاری از جمله ایران، مصر، سودان، روسیه قبل از انقلاب، آمریکا، انگلیس، ایرلند، پرتغال و کانادا به منع واردات نوشته‌ها یا تصاویر مغایر با دین اسلام، آثار توهین‌کننده به اسلام یا مسیحیت، آثار ضد مذهبی و کفرآمیز، پوستر و آگهی‌های خشونت‌آمیز، آثار مبتذل مثل آثار چاپی و نقاشی و لیتوگرافی و کنده‌کاری و اسلاید، تصاویر مسابقات مشت‌زنی حرفه‌ای، فیلم مسابقات مشت‌زنی حرفه‌ای و غیرحرفه‌ای برای نمایش عمومی، عکس‌های مستهجن، موارد قبیح و مبتذل، موارد جعلی و تقلبی، بلیت‌های بخت‌آزمایی، مشروبات الکلی مست‌کننده، تریاک (برای کشیدن)، مواد مخدر، هر گونه دارو یا مواد مورد استفاده برای جلوگیری از بارداری یا سقط جنین غیرقانونی، پروبال برخی پرندگان، کالاهای ساخته شده به وسیله بردگان یا کارگران اجباری، و برده و هم‌چنین به منع صادرات کتاب‌های مبتذل و مستهجن، داروها یا مواد مورد استفاده برای جلوگیری از بارداری یا سقط جنین یا هر گونه عمل غیر اخلاقی و ناشایست، حیوانات در صورت فقدان گواهی سلامت یا عدم رعایت شرایط بهداشتی و انسانی لازم در حمل آن‌ها، و هواپیما و بنزین هواپیما برای کشورهای بمباران‌کننده مناطق غیرنظامی براساس ملاحظات اخلاقی و بعضاً انسانی اشاره شده است.^(۱۰)

بدین ترتیب، معاهدات و قوانین و رویه‌های کشورها قبل از شکل‌گیری گات در عین حال که به‌طور اخص جزو «کارهای مقدماتی» برای انعقاد گات تلقی نمی‌شوند، زمینه شناخت منطق حاکم بر شق مذکور را فراهم می‌سازند. با این حال، بررسی معاهدات و قوانین و رویه‌های مذکور نیز در عین حال که تا حدودی ماهیت و مصادیق استثنای اخلاقی را روشن می‌سازد

ولی ابهام موجود درباره مسائل دیگر مثل گستره سرزمینی آن (درون ملی یا فراملی بودن آن) را از میان نمی برد.

در این جا لازم است به برخی دعاوی مطرح شده در گات و سازمان جهانی تجارت نیز اشاره شود. همان طور که قبلاً گفته شد، هیچ سابقه و رویه قضایی در مورد شق «الف» ماده ۲۰ گات در تاریخ گات و سازمان جهانی تجارت وجود ندارد، ولی دعاوی در مورد ماده ۲۰ گات و بخصوص شقوق دوم و هفتم آن درباره «اقدامات ضروری برای حفظ زندگی یا سلامت انسان، حیوان و گیاه» و «اقدامات مربوط به حفظ منابع طبیعی تمام شدنی» مطرح شده است که بد نیست به آن ها نیز اشاره شود، گو این که آراء متناقض ارائه شده در این دعاوی هم مسأله گستره سرزمینی استثنای اخلاقی (شق «الف» ماده ۲۰ گات) را روشن نمی سازد.

یکی از دعاوی مذکور به دعاوی ماهی تون - دلفین معروف است. قضیه از این قرار بود که در مناطق گرمسیری شرق اقیانوس آرام دسته هایی از ماهی های تون زردباله در لایه های پایین تر از دلفین ها شنا می کنند. هنگام صید ماهی تون با تور، دلفین ها به دام می افتند و اغلب می میرند، مگر این که دوباره به آب برگردانده شوند. چنان چه در صید این ماهی، مقدار دلفین کشته شده بیش از ۱۲۵ درصد مقدار دلفین کشته شده به وسیله صیادان آمریکایی بود، آمریکا طبق «قانون حمایت از پستان داران دریایی» جلوی واردات این ماهی تون از کشورهای صیاد یا واسطه را می گرفت. این اقدام آمریکا دو بار مورد اعتراض قرار گرفت. در بار اول، مکزیک در ۲۵ ژانویه ۱۹۹۱ از آمریکا در گات شکایت کرد.^(۱۱) در بار دوم هم اتحادیه اروپا و هلند در سال ۱۹۹۲ از آمریکا در گات شکایت کردند.^(۱۲) اگر چه در هر دو مورد هیأت رسیدگی علیه آمریکا رأی داد (البته با دلایل متفاوت)، ولی استنتاجات این دو هیأت رسیدگی در رابطه با موضوع بحث ما تناقض دارند. هیأت اول با تأکید بر تفسیر مضیق و محدود ماده ۲۰ گات، صلاحیت فراملی را در مورد شقوق دوم و هفتم ماده مذکور رد کرد ولی هیأت دوم با تأیید صلاحیت فراملی در مورد دو شق مذکور، محدودیت جغرافیایی آن ها را رد نمود. (این دو گزارش هیأت رسیدگی در شورای گات به دلیل عدم حصول اجماع تصویب نشدند ولی بدیهی است که در تفسیر مفاد ماده ۲۰ گات می توانند مورد استفاده قرار گیرند.)

دعوی دیگر به دعاوی میگو - لاکپشت معروف است. قضیه از این قرار بود که آمریکا «طبق قانون گونه های در معرض خطر» (۱۹۷۳)، صید پنج گونه لاکپشت را در قلمرو آمریکا ممنوع کرده بود و از صیادان میگو می خواست که از تورهایی استفاده کنند که لاکپشت ها را صید نکند. آمریکا طبق قوانین وارداتی خود، جلوی واردات میگوهای صید شده با ابزارهای تهدید کننده لاکپشت ها را می گرفت. به خاطر همین محدودیت، در اوایل سال ۱۹۹۷، کشورهای

هند، مالزی، پاکستان و تایلند مشترکاً شکایتی علیه آمریکا در سازمان جهانی تجارت اقامه کردند. گزارش‌های هیأت رسیدگی^(۱۳) و رکن استینافی^(۱۴) در ۶ نوامبر ۱۹۹۸ در رکن حل اختلاف تصویب شدند. رکن استینافی در گزارش خود استدلال می‌کند که براساس قواعد سازمان جهانی تجارت، کشورها برای حفاظت از محیط‌زیست (به‌خصوص برای حفظ زندگی و بهداشت انسان، حیوان و گیاه) و گونه‌های در معرض خطر و منابع تمام‌شدنی می‌توانند به اقدامات تجاری دست بزنند. در این گزارش آمده است که اقداماتی که برای حمایت از لاکپشت‌ها انجام می‌گیرد طبق ماده ۲۰ گات مجاز هستند، مشروط به این‌که برخی معیارها مثل عدم تبعیض رعایت شوند. با این حال، رکن استینافی با اشاره به رفت و آمد لاکپشت‌ها به آب‌های تحت قلمرو آمریکا، از اظهار نظر درباره مسأله صلاحیت فراملی کشورها خودداری کرده است. به هر حال، آمریکا در این دعوا بالاخره محکوم شد، ولی نه به دلیل حفاظت از محیط زیست، بلکه به دلیل تبعیضی که بین اعضای سازمان جهانی تجارت قایل شد. آمریکا به برخی کشورهای نیم‌کره غربی کمک‌های فنی و مالی و مدت زمان بیشتری برای انطباق آن‌ها با شرایط مورد نظر آمریکا برای صید میگو اعطا نمود ولی این امتیازات را برای چهار کشور هند و مالزی و پاکستان و تایلند قایل نشد.

پس از بررسی معاهدات و قوانین و رویه‌های کشورهای قبل از شکل‌گیری گات و رویه قضایی بعد از گات، اکنون باید به بررسی رویه بعدی اعضای سازمان جهانی تجارت در مورد استثنای اخلاقی پرداخت. این رویه را با بررسی گزارشات مربوط به سیاست تجاری اعضای سازمان جهانی تجارت در پایگاه اینترنتی این سازمان می‌توان دریافت.^(۱۵) این گزارشات نشان می‌دهند که بسیاری از اعضای سازمان جهانی تجارت در عمل براساس ملاحظات اخلاقی نه تنها به ایجاد محدودیت‌های تعرفه‌ای (وضع تعرفه بالاتر) و غیرتعرفه‌ای (مجاز و ممنوعیت) برای ورود کالاهای مغایر با اخلاق عمومی پرداخته‌اند بلکه تجارت خدمات و حقوق مالکیت فکری را هم محدود یا ممنوع ساخته‌اند. برای مثال، می‌توان به موارد زیر اشاره نمود: در قوانین اتحادیه اروپا امکان اتخاذ اقدامات مؤثر بر واردات و صادرات برای حفاظت از اخلاق عمومی به رسمیت شناخته شده است. در قوانین اکوادور به عدم حمایت از اختراعات و طرح‌های صنعتی که استفاده تجاری از آن‌ها با اخلاق تعارض دارد و همچنین به عدم حمایت از علایم تجاری و علایم جغرافیایی مغایر با اخلاق اشاره شده است. در گزارش مربوط به السالوادور به وجود محدودیت‌ها و ممنوعیت‌های وارداتی برای حفاظت از اخلاق عمومی از جمله ممنوعیت واردات فیلم‌های مغایر با اخلاق، به عدم ثبت اختراعاتی که انتشار یا استفاده صنعتی یا تجاری از آن‌ها با اخلاق مغایرت دارد، و به عدم حمایت از طرح‌های صنعتی مغایر با اخلاق اشاره شده است. در

گزارش مربوط به آمریکا به وجود محدودیت‌های تجاری برای حفاظت از اخلاق عمومی اشاره شده است. در گزارش مربوط به اندونزی به لزوم اخذ مجوز واردات در برخی موارد، وجود محدودیت‌های وارداتی برای برخی اقلام مثل مشروبات الکلی، و ممنوعیت سرمایه‌گذاری در برخی حوزه‌ها مثل تولید مشروبات الکلی برای حفاظت از اخلاق عمومی اشاره شده است. در قوانین بلغارستان به لزوم اخذ مجوز صادرات در برخی موارد برای حفاظت از اخلاق عمومی، به عدم ثبت اختراعاتی که استفاده تجاری از آن‌ها با اخلاق مغایرت دارد، و به عدم ثبت طرح‌های صنعتی مغایر با اصول اخلاقی اشاره شده است. در قوانین بولیوی به عدم ثبت اختراعات، طرح‌های صنعتی، و علائم مغایر با اخلاق عمومی اشاره شده است. در قوانین پاراگوئه به عدم ثبت طرح‌های صنعتی مغایر با اخلاق اشاره شده است. در گزارش مربوط به پاکستان به ممنوعیت واردات و صادرات برخی کالاها بر اساس ملاحظات اخلاقی اشاره شده است. در گزارش مربوط به تایلند به امکان ایجاد محدودیت‌ها و ممنوعیت‌های وارداتی برای برخی اقلام، لزوم کسب مجوز قبلی برای صدور برخی اقلام، امکان عدم اعطای مجوز سرمایه‌گذاری خارجی در برخی حوزه‌ها، و عدم ثبت برخی علائم تجاری بر اساس ملاحظات اخلاقی اشاره شده است. در گزارش مربوط به ترکیه به ممنوعیت ورود برخی کالاها- مثل وسایل قماربازی یا محصولات دارای علائم تجاری جعلی - از جمله برای حفاظت از اخلاق عمومی اشاره شده است. در گزارش مربوط به ترینیداد و توباگو به ممنوعیت واردات آثار یا کالاهای ناشایست یا مستهجن، ممنوعیت واردات شراب و مشروبات الکلی در صورت مغایرت با شرایط مربوط به میزان الکل یا ویژگی‌های بسته‌بندی آن‌ها، و عدم حمایت از طرح‌های صنعتی مغایر با اخلاق عمومی اشاره شده است. در گزارش مربوط به تونس به محدودیت واردات برخی اقلام بر اساس ملاحظات اخلاقی اشاره شده است. در گزارش مربوط به جامائیکا به ممنوعیت واردات کالاهایی مثل آثار چاپی و فیلم‌های ناشایست و مستهجن و همچنین به عدم حمایت از طرح‌های صنعتی، علائم و علائم جغرافیایی مغایر با اخلاق اشاره شده است. در گزارش مربوط به ژاپن به ممنوعیت واردات کتاب‌ها و سایر آثار و اقلام مغایر با اخلاق اشاره شده است. در گزارش مربوط به سوئیس به عدم حمایت از طرح‌های صنعتی مغایر با اصول اخلاقی اشاره شده است. در قوانین شیلی به عدم حمایت از اختراعات یا علائم تجاری مغایر با اخلاق اشاره شده است. در گزارش مربوط به فیلیپین به ممنوعیت واردات آثار و کالاهای مستهجن و غیراخلاقی از قبیل آثار مکتوب یا چاپی، فیلم سینمایی، عکس، کنده‌کاری، لیتوگرافی، نقاشی و غیره، به عدم ثبت اختراعات مغایر با اخلاق، و به محدودیت مالکیت خارجی (تا ۴۰ درصد) در برخی حوزه‌ها مثل حمام بخار، مراکز ماساژ و فعالیت‌های مشابه دیگر به خاطر خطرات بهداشتی و اخلاقی احتمالی آن‌ها اشاره

شده است. در گزارش مربوط به قطر به ممنوعیت واردات ۴۹ قلم کالا مثل خوک، گوشت خوک و فراورده‌های آن و مشروبات الکلی براساس ملاحظات مذهبی یا اخلاقی و همچنین به عدم ثبت اختراعات مغایر با شریعت اسلام یا اخلاق اشاره شده است. در گزارش مربوط به کانادا به امکان محدودسازی واردات براساس ملاحظات اخلاقی اشاره شده است. در گزارش مربوط به کره به امکان محدودسازی تجارت و واردات از جمله ممنوعیت واردات کالاهایی مثل آثار یا محصولات سکسی و مروج هرزگی برای حفاظت از اخلاق عمومی و همچنین به امکان محدودسازی سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی براساس ملاحظات اخلاقی اشاره شده است. در گزارش مربوط به کنیا به وجود محدودیت‌های غیرتعرفه‌ای براساس ملاحظات اخلاقی اشاره شده است. در گزارش مربوط به مراکش به امکان ایجاد ممنوعیت یا محدودیت برای واردات آثار مکتوب یا چاپی، نقاشی، پوستر، کنده‌کاری، عکس، اسلاید، آثار سکسی و هرگونه اثر یا کالای مغایر با اخلاق و همچنین به لزوم اخذ مجوز واردات در برخی موارد براساس ملاحظات اخلاقی اشاره شده است. در قوانین مصر به عدم ثبت اختراعات مغایر با اخلاق عمومی، عدم ثبت علائم تجاری مغایر با اخلاق یا مشابه به یا یکسان با علائم مذهبی، و عدم ثبت طرح‌ها و مدل‌های صنعتی مغایر با اخلاق یا حاوی نمادهای مذهبی اشاره شده است. در گزارش مربوط به نیجیر به امکان ایجاد محدودیت یا ممنوعیت برای واردات یا ترانزیت برای حفاظت از اخلاق عمومی اشاره شده است. در گزارش مربوط به نیجریه به ممنوعیت واردات برخی اقلام مثل بعضی مشروبات الکلی و آثار مستهجن براساس ملاحظات اخلاقی و بهداشتی و همچنین به عدم ثبت اختراعات مغایر با اخلاق اشاره شده است. در گزارش مربوط به ونزوئلا هم به عدم ثبت اختراعاتی که استفاده تجاری از آن‌ها مغایر با اخلاق باشد و همچنین به ممنوعیت واردات برخی اقلام برای حفاظت از اخلاق عمومی اشاره شده است.

استثنای اخلاقی در سایر موافقت‌نامه‌های سازمان جهانی تجارت

همان‌طور که در قسمت قبل دیدیم، طبق شق «الف» ماده ۲۰ گات، اعضای سازمان جهانی تجارت برای حفاظت از اخلاق عمومی می‌توانند به هر گونه اقدام ضروری دست بزنند، گو این‌که سوابق موجود مضمون و گستره سرزمینی «اخرق عمومی» را کاملاً روشن نمی‌سازد. حال، طبق شواهد موجود، می‌توان گفت که ماده ۲۰ گات بر سایر موافقت‌نامه‌های سازمان جهانی تجارت نیز حاکم است. در دعوای آمریکا علیه هند در مورد محصولات دارویی و محصولات شیمیایی کشاورزی که در ۷ نوامبر ۱۹۹۶ اقامه شد، هیأت رسیدگی در گزارش خود^(۱۶) اظهار نمود که اگر چه موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری (تریپس)

یک موافقت‌نامه «خاص» و دارای استقلالی نسبی در چارچوب موافقت‌نامه سازمان جهانی تجارت است، ولی آن موافقت‌نامه جزئی از نظام حقوقی سازمان جهانی تجارت است که خود براساس تجربه بیش از نیم قرن گات استوار است و همان‌طور که در بند ۱ ماده ۱۶ موافقت‌نامه سازمان جهانی تجارت آمده است، این سازمان براساس تصمیمات، رویه‌ها و عمل‌کرد عرفی ارکان و طرفهای متعاقد گات ۱۹۴۷ عمل خواهد کرد، مگر این‌که در موافقت‌نامه سازمان جهانی تجارت یا موافقت‌نامه‌های تجاری چند جانبه به نحو دیگری مقرر شده باشد.^(۱۷)

با این حال، در برخی موافقت‌نامه‌های چند جانبه دیگر سازمان جهانی تجارت هم به استثنای اخلاقی اشاره شده است که در سطور زیر به آن‌ها می‌پردازیم: موافقت‌نامه عمومی تجارت خدمات (گاتس) و موافقت‌نامه جنبه‌های تجاری حقوق مالکیت فکری (تریپس).^(۱۸)

متن مواد ۱۴ و ۱۴ مکرر موافقت‌نامه عمومی تجارت خدمات با عناوین «استثنائات کلی» و «استثنائات امنیتی» بسیار شبیه متن مواد ۲۰ و ۲۱ گات است. در ماده ۱۴ گاتس چنین آمده است: «به شرط آن‌که اقدامات زیر به گونه‌ای اجرا نشوند که متضمن تبعیضی خود سرانه یا غیر قابل توجیه بین کشورهای دارای شرایط مشابه یا متضمن محدودیتی پوشیده برای تجارت خدمات باشند، هیچ چیز در موافقت‌نامه حاضر به گونه‌ای تفسیر نخواهد شد که مانع از اتخاذ یا اجرای اقدامات زیر از سوی هریک از اعضا شود: الف- اقدامات لازم برای حفاظت از اخلاق عمومی یا نظم عمومی...» همان‌طور که دیده می‌شود، در گاتس هم با عباراتی دقیقاً مانند گات، استثنای اخلاقی به رسمیت شناخته شده است و بر اساس ماده مذکور می‌توان جلوی ارائه خدمات مغایر با اخلاق عمومی را گرفت. در مورد شق مذکور می‌توان به یکی از دعاوی مطرح شده در سازمان جهانی تجارت اشاره نمود. در ۱۲ ژوئن ۲۰۰۳ آنتیگو و باربودا در سازمان جهانی تجارت از آمریکا به دلیل ممنوع ساختن ورود خدمات اینترنتی قماربازی و شرط‌بندی شکایت کرد. (اتحادیه اروپا، کانادا، ژاپن، مکزیک و تایوان (چین) هم به‌عنوان طرف ثالث در این دعوی شرکت نمودند). پس از ارائه گزارش هیأت رسیدگی^(۱۹) و گزارش رکن استینافی،^(۲۰) رکن حل اختلاف در ۲۰ آوریل ۲۰۰۵ دو گزارش مذکور را تصویب نمود. رکن استینافی در گزارش خود چنین نتیجه‌گیری کرده بود که اقدام آمریکا با تعهدات خاص آن مبنی بر پذیرش کامل ورود خدمات قماربازی و شرط‌بندی و در نتیجه با بند ۱ و ۲ ماده ۱۶ گاتس درباره دسترسی به بازار مغایرت دارد ولی اقدام آمریکا با شق «الف» ماده ۱۴ این موافقت‌نامه در مورد امکان اتخاذ «اقدامات لازم برای حفاظت از اخلاق عمومی یا نظم عمومی» مطابقت دارد، گو این‌که اقدام آمریکا شرایط مذکور در صدر ماده ۱۴ گاتس در مورد منع تبعیض بین عرضه‌کنندگان خارجی و داخلی را نقض می‌کند. بر این اساس، قرار شد آمریکا

اقدام خود را به نحو مقتضی اصلاح کند. شایان ذکر است که آمریکا برای توجیه استفاده از شق «الف» ماده ۱۴ گاتس به مسائلی مثل پول‌شویی، جرایم سازمان یافته، تقلب و کلاه‌برداری، قماربازی افراد زیر سن قانونی، و قماربازی بیمار گونه اشاره کرده بود. نکته دیگر این‌که طبق نظر هیأت رسیدگی، اصطلاح «اخلاق عمومی» به معنای معیارهای رفتار درست و نادرست از نظر یک جامعه یا ملت است و این معیارها بر اثر عواملی مثل ارزش‌های اجتماعی، فرهنگی، اخلاقی و مذهبی حاکم می‌توانند در زمان‌ها و مکان‌های مختلف فرق داشته باشند. به‌علاوه، هیأت رسیدگی با استناد به آراء رکن استینافی اشاره کرده است که اعضا بر اساس نظام‌ها و معیارهای ارزشی خود می‌توانند مفاهیمی مثل «نظم عمومی» را تعریف کرده و سطح حمایت از آن‌ها را تعیین کنند، گو این‌که خود هیأت رسیدگی کوشیده است تا معنای رایج و متعارف این اصطلاحات را تا حدودی روشن سازد.^(۲۱) روشن است که در این‌جا رویکردی نسبی‌گرایانه اتخاذ شده است.

در موافقت‌نامه تریپس هم، صرف‌نظر از عمومیت ماده ۲۰ گات، در مورد برخی از مصادیق حقوق مالکیت فکری مفادی وجود دارد که صریحاً استثنای اخلاقی را به رسمیت می‌شناسد. برای مثال، در بند ۲ ماده ۲۷ موافقت‌نامه تریپس آمده است که «اعضا می‌توانند از ثبت اختراعاتی که ممانعت از استفاده تجاری از آن‌ها در قلمروشان برای حفظ نظم عمومی یا اخلاق، از جمله برای حفاظت از زندگی یا سلامت انسان، حیوان یا گیاه یا برای اجتناب از لطمه جدی به محیط‌زیست، ضرورت دارد خودداری کنند...» (همان‌طور که دیده می‌شود، این بند برای نظم عمومی یا اخلاق معنای وسیعی قایل شده و آن‌را از جمله شامل حفاظت از زندگی یا سلامت انسان، حیوان یا گیاه یا اجتناب از لطمه جدی به محیط‌زیست دانسته است. علاوه بر این، عبارت «ممانعت از استفاده تجاری از آن‌ها در قلمروشان» مسأله صلاحیت فراملی را رد می‌کند).^(۲۲) طبق شق ۳ قسمت «ب» ماده ۶ پنجم کنوانسیون پاریس برای حمایت از مالکیت صنعتی هم که طبق بند ۱ ماده ۲ و بند ۲ ماده ۱۵ موافقت‌نامه تریپس برای اعضای سازمان جهانی تجارت لازم‌الاجراست، در صورت تعارض یک علامت تجاری با اخلاق یا نظم عمومی، کشورها می‌توانند از ثبت آن علامت خودداری کرده یا اعتبار یک علامت ثبت شده را لغو کنند. این استثنا عملاً در کلیه قوانین ملی مربوط به علائم تجاری نیز گنجانده شده است.^(۲۳) در ماده ۱۷ کنوانسیون برن برای حمایت از آثار ادبی و هنری هم که طبق بند ۱ ماده ۹ موافقت‌نامه تریپس برای اعضای سازمان جهانی تجارت لازم‌الاجراست، آمده است که مفاد کنوانسیون برن به هیچ‌وجه به حق دولت‌های عضو برای کنترل یا ممنوع نمودن انتشار، عرضه یا نمایش آثار ادبی و هنری خدشه وارد نمی‌سازد. طبق تفاسیر موجود، این ماده به دولت‌ها اجازه می‌دهد که

از انتشار، عرضه یا نمایش آثار ادبی و هنری مغایر با سیاست‌های عمومی یا موازین اخلاقی خود جلوگیری کنند.^(۲۴)

در این جا هم باید گفت که غیر از دعوای آنتیگوا و باربودا علیه آمریکا، در مورد مفاد مذکور موافقت‌نامه تریپس و گاتس مثل شق «الف» ماده ۲۰ گات هیچ سابقه و رویه قضایی در سازمان جهانی تجارت وجود ندارد تا مضمون و دامنه استثنای اخلاقی را روشن تر سازد. با این حال، اگر چه برخی جوانب استثنای اخلاقی مثل مسأله صلاحیت فراملی هم چنان در هاله‌ای از ابهام قرار دارند، ولی با توجه به تنوع و تفاوت مصادیق اخلاق عمومی در معاهدات و قوانین ملی مختلف می‌توان نتیجه‌گیری نمود که مضمون و مصادیق اخلاق عمومی به فرهنگ کشورها بستگی دارد و می‌تواند از کشوری به کشوری دیگر تفاوت یابد و شاید به همین دلیل در گات و سازمان جهانی تجارت چندان در مورد آن بحث نشده است.

نتیجه‌گیری

همان‌طور که در مقدمه مقاله حاضر اشاره شد، پرسش اصلی مقاله حاضر این بود: طبق مفاد «کنوانسیون وین درباره حقوق معاهدات» در مورد تفسیر معاهدات، مضمون و گستره سرزمینی شق «الف» ماده ۲۰ گات (استثنای اخلاقی) چیست؟ همان‌طور که دیدیم، شواهد و سوابق کافی برای کاربرد دقیق معیارهای کنوانسیون وین برای تفسیر کامل شق مذکور وجود ندارد، ولی با استفاده از معاهدات، قوانین و رویه‌های کشورها قبل از گات، رویه قضایی بعد از گات، و سیاست یا رویه تجاری اعضای سازمان جهانی تجارت می‌توان نتیجه‌گیری نمود که اولاً براساس ملاحظات اخلاقی می‌توان تجارت کالا، تجارت خدمات، و حقوق مالکیت فکری را محدود ساخت و ملاحظات اخلاقی و مصادیق ضد اخلاقی از کشوری به کشوری دیگری می‌تواند تفاوت داشته باشد (نسبی‌گرایی) و ثانیاً در حال حاضر با توجه به شواهد و سوابق موجود نمی‌توان حکم مشخصی در مورد گستره سرزمینی استثنای اخلاقی صادر کرد. بدین ترتیب، برای روشن شدن جوانب دیگر استثنای اخلاقی و به عبارت دیگر، برای روشن تر شدن مضمون و گستره سرزمینی شق «الف» ماده ۲۰ گات باید منتظر آراء و تصمیمات بعدی سازمان جهانی تجارت بمانیم.

پی‌نوشت‌ها

1. GATT, **Analytical Index: Guide to GATT Law and Practice**. Geneva: WTO Publications, 1995, p. 561-597 and WTO, **WTO Analytical Index: Guide to WTO Law and Practice**. Geneva: WTO Publications, 2003, p. 337-364.
۲. فلسفی، هدایت‌الله، **حقوق بین‌الملل معاهدات**. تهران: فرهنگ نشر نو، ۱۳۷۹، ص ۷۴۰-۷۳۹.
۳. برای مطالعه ترجمه فارسی موافقت‌نامه‌ها و تفاهم‌نامه‌های دور اروگوئه یا سازمان جهانی تجارت، ر.ک. به دبیرخانه گات، **سند نهایی دور اروگوئه**. چاپ اول. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی، ۱۳۷۳.
۴. ر. ک. به: WTO document WT/ DS2/AB/R dated 29 April 1996.
۵. فلسفی، هدایت‌الله، **پیشین**، ص ۷۴۰.
۶. برای آشنایی با شرایط شکل‌گیری گات پس از جنگ جهانی دوم، ر. ک. به بزرگی، وحید، **درآمدی بر سازمان تجارت جهانی و الحاق ایران**. تهران: قومس، ۱۳۸۶، فصل اول.
7. Charnovitz, Steve, " The Moral Exception in Trade Policy". **Virginia Journal of International Law**, Summer 1998, p. 7-8.
8. Charnovitz, Steve, **op. cit**, p. 8-10.
- در این‌جا بد نیست اشاره شود که در معاهدات تجاری بعد از گات نیز استثنای اخلاقی مشاهده می‌شود: برای مثال، موافقت‌نامه تجاری استرالیا و زلاندنو(۱۹۸۳)، موافقت‌نامه منطقه تجارت آزاد آسه‌آن(۱۹۹۲) و موافقت‌نامه تجارت آزاد آمریکای شمالی(۱۹۹۲).
9. Charnovitz, Steve. **op. cit**, p. 10-11.
10. Charnovitz, Steve. **op. cit**, p. 12-13.
۱۱. ر. ک. به: WTO document DS21/R or BISD/ 39S/155 dated 3 September 1991.
۱۲. ر. ک. به: WTO document DS29/R dated 16 June 1994.
۱۳. ر. ک. به: WTO document WT/ DS58/R dated 15 May 1998.
۱۴. ر. ک. به: WTO document WT/ DS58/ AB/ R dated 12 October 1998.
۱۵. برای مطالعه گزارشات بررسی سیاست تجاری اعضای سازمان جهانی تجارت، ر.ک.به: [www.wto.org / english/ tratop- e/ tpr-e/ tp-rep- e. htm # chronologically](http://www.wto.org/english/tratop-e/tpr-e/tp-rep-e.htm#chronologically).
۱۶. ر. ک. به: WTO document WT/ DS 50/R dated 5 September 1997: 51.

۱۷. این مطلب در گزارش رکن استینافی (WT/ DS50/ AB/ R dated 19 December 1997) هم مورد تأیید قرار گرفت و این دو گزارش در ۱۶ ژانویه ۱۹۹۸ در رکن حل اختلاف به تصویب رسیدند.

۱۸. در بند ۲ ماده ۲۳ موافقتنامه خریدهای دولتی هم که یک موافقتنامه میان چند طرف (نه چند جانبه و الزام آور برای همه اعضای سازمان جهانی تجارت) است، با عباراتی دقیقاً مثل ماده ۲۰ گات استثنای اخلاقی به رسمیت شناخته شده است. در مورد این بند هم هیچ سابقه قضایی در سازمان جهانی تجارت وجود ندارد.

۱۹. ر. ک. به: WTO document WT/ DS 285/R dated 10 November 2004.

۲۰. ر. ک. به: WTO document WT/ DS 285/ AB/R dated 7 April 2005.

۲۱. ر. ک. به: WTO document WT/DS285/R, paras. 6.461 and 6.465.

22. UNCTAD-ICTSD, **Resource Book on TRIPS and Development**. New York: Cambridge University Press, 2005, p. 375-381.

23. WIPO, **WIPO Intellectual Property Handbook: Policy, Law and USE**. WIPO Publication No. 489 (E). Geneva: WIPO, 2001, p. 70 and 75.

24. Vaver, David, **Principles of Copyright: Cases and Materials**. WIPO Publication No. 844(A/E/F). Geneva: WIPO, 2002, p. 44.

منابع

بزرگی، وحید (۱۳۸۶) **درآمدی بر سازمان تجارت جهانی و الحاق ایران**. تهران: قومس.
دبیرخانه گات (۱۳۷۳) **سند نهایی دور اروگوئه**. چاپ اول. تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهشهای بازرگانی.

فلسفی، هدایت‌الله (۱۳۷۹) **حقوق بین‌الملل معاهدات**. تهران: فرهنگ نشر نو.

Charnovitz, Steve (1998) "The Moral Exception in Trade Policy". **Virginia Journal of International Law**, Summer.

GATT (1995) **Analytical Index: Guide to GATT Law and Practice**. Geneva: WTO Publications.

UNCTAD-ICTSD (2005) **Resource Book on TRIPS and Development**. New York: Cambridge University Press.

Vaver, David (2002) **Principles of Copyright: Cases and Materials**. WIPO Publication No. 844(A/E/F). Geneva: WIPO.

WIPO (2001) **WIPO Intellectual Property Handbook: Policy, Law and USE**. WIPO Publication No. 489 (E). Geneva: WIPO.

WTO (2003) **WTO Analytical Index: Guide to WTO Law and Practice**. Geneva: WTO Publications.

اسناد سازمان جهانی تجارت
الف- گزارشات رکن حل اختلاف

DS21/R or BISD/ 39S/155 dated 3 September 1991.
DS29/R dated 16 June 1994.
WT/ DS2/AB/R dated 29 April 1996.
WT/ DS 50/R dated 5 September 1997.
WT/ DS50/ AB/ R dated 19 December 1997.
WT/ DS58/R dated 15 May 1998.
WT/ DS58/ AB/ R dated 12 October 1998.
WT/ DS 285/R dated 10 November 2004.
WT/ DS 285/ AB/R dated 7 April 2005.

ب- گزارشات بررسی سیاست تجاری کشورها

Bolivia

WT/TPR/S/154 dated 4 October 2005.
WT/TPR/G/154 dated 4 October 2005.

Bulgaria

WT/TPR/S/121 dated 15 September 2003.
WT/TPR/G/121 dated 15 September 2003.

Canada

WT/TPR/S/179 dated 14 February 2007.
WT/TPR/G/179 dated 14 February 2007.
WT/TPR/S/112 dated 12 February 2003.
WT/TPR/G/112 dated 12 February 2003.

Chile

WT/TPR/S/220 dated 2 September 2009.
WT/TPR/G/220 dated 2 September 2009.
WT/TPR/S/124 dated 4 November 2003.
WT/TPR/G/124 dated 4 November 2003.

Ecuador

WT/TPR/S/148 dated 11 May 2005.
WT/TPR/G/148 dated 11 May 2005.

Egypt

WT/TPR/S/150 dated 28 June 2005.
WT/TPR/G/150 dated 28 June 2005.

El Salvador

WT/TPR/S/111 dated 6 January 2003.

WT/TPR/G/111 dated 6 January 2003.

European Communities

WT/TPR/S/214 dated 2 March 2009.

WT/TPR/G/214 dated 2 March 2009.

WT/TPR/S/177 dated 22 January 2007.

WT/TPR/G/177 dated 22 January 2007.

WT/TPR/S/136 dated 23 June 2004.

WT/TPR/G/136 dated 1 October 2004.

Indonesia

WT/TPR/S/184 dated 23 May 2007.

WT/TPR/G/184 dated 23 May 2007.

WT/TPR/S/117 dated 28 May 2003.

WT/TPR/G/117 dated 28 May 2003.

Jamaica

WT/TPR/S/139 dated 11 October 2004.

WT/TPR/G/139 dated 15 December 2004.

Japan

WT/TPR/S/211 dated 14 January 2009.

WT/TPR/G/211 dated 14 January 2009.

WT/TPR/S/175 dated 19 December 2006.

WT/TPR/G/175 dated 19 December 2006.

WT/TPR/S/142 dated 17 December 2004.

WT/TPR/G/142 dated 17 December 2004.

WT/TPR/S/107 dated 9 October 2002.

WT/TPR/G/107 dated 9 October 2002.

Kenya

WT/TPR/S/171 dated 20 September 2006.

WT/TPR/G/171 dated 20 September 2006.

Korea, Republic of

WT/TPR/S/204 dated 3 September 2008.

WT/TPR/G/204 dated 3 September 2008.

WT/TPR/S/137 dated 18 August 2004.

WT/TPR/G/137 dated 18 August 2004.

Morocco

WT/TPR/S/217 dated 20 May 2009.

WT/TPR/G/217 dated 20 May 2009.
WT/TPR/S/116 dated 19 May 2003.
WT/TPR/G/116 dated 19 May 2003.

Niger

WT/TPR/S/118 dated 30 June 2003.
WT/TPR/G/118 dated 30 June 2003.
WT/TPR/S/118 dated 30 June 2003.
WT/TPR/G/118 dated 30 June 2003.

Nigeria

WT/TPR/S/147 dated 13 April 2005.
WT/TPR/G/147 dated 13 April 2005.

Pakistan

WT/TPR/S/193 dated 10 December 2007.
WT/TPR/G/193 dated 10 December 2007.

Paraguay

WT/TPR/S/146 dated 31 March 2005.
WT/TPR/G/146 dated 31 March 2005.

Philippines

WT/TPR/S/149 dated 7 June 2005.
WT/TPR/G/149 dated 7 June 2005.

Qatar

WT/TPR/S/144 dated 24 January 2005.
WT/TPR/G/144 dated 24 January 2005.

Switzerland

WT/TPR/S/208 dated 10 November 2008.
WT/TPR/G/208 dated 10 November 2008.
WT/TPR/S/141 dated 17 November 2004.
WT/TPR/G/141 dated 17 November 2004.

Thailand

WT/TPR/S/191 dated 22 October 2007.
WT/TPR/G/191 dated 22 October 2007.
WT/TPR/S/123 dated 15 October 2003.
WT/TPR/G/123 dated 15 October 2003.

Trinidad and Tobago

WT/TPR/S/151 dated 17 August 2005.

WT/TPR/G/151 dated 17 August 2005.

Tunisia

WT/TPR/S/152 dated 7 September 2005.

WT/TPR/G/152 dated 7 September 2005.

Turkey

WT/TPR/S/125 dated 19 November 2003.

WT/TPR/G/125 dated 19 November 2003.

WT/TPR/S/125 dated 19 November 2003.

WT/TPR/G/125 dated 19 November 2003.

United States of America

WT/TPR/S/200 dated 5 May 2008.

WT/TPR/G/200 dated 5 May 2008.

WT/TPR/S/160 dated 15 February 2006.

WT/TPR/G/160 dated 3 March 2006.

Venezuela

WT/TPR/S/108 dated 30 October 2002.

WT/TPR/G/108 dated 30 October 2002.